

ФОЛЬКЛОР ТА МІФОЛОГІЯ

Ірина Вовк,
завідувач відділу Інституту
релігієзнавства-філії ЛМІР

МУЗИКА У МІФОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ: ПРАДАВНЯ УКРАЇНА–ЄГИПЕТ

У дослідженні йдеться про музичне мистецтво як невід'ємну складову духовної культури Стародавнього Світу. Наголошується на синкретичному характері стародавнього мистецтва. Музика і міфологічне світосприйняття тісно пов'язані у релігійно-культовій обрядовості. Починаючи з епохи пізнього палеоліту, впродовж неоліту та енеоліту археологія залишила нам пам'ятки музичного мистецтва. На зрізі одного часу (IV–I тис. до н. е.) у міфологічній (музичній) структурі цивілізацій Стародавнього Світу спостерігаються певні стереотипи і аналогії. Це прослідковується в обрядах та культурах прадавньої України та стародавнього Єгипту. **Ключові слова:** синкретизм, музична культура Стародавнього світу (Україна), музика неолітичних пастухів, музика землеробів енеоліту, міфи Стародавнього Єгипту.

Мистецтво найдавніших часів не є “чистим мистецтвом”. Воно, розгалужуючись у різноманітні напрямки: обрядово-магічні, практично-пізнавальні, знаково-комунікативні, є важливим складником духовної культури. Його особливості полягають у синкретизмі стародавньої культури, відсутності чіткої межі між художньою та життєво-практичною сферами людської діяльності. Синкретичність виражається у відсутності чіткої жанрово-видової структури.

Про існування в пізньому палеоліті на теренах України музики, танцю, пантоміми свідчать не лише зображення людей у різних динамічних позах, а й найдавніші музичні інструменти, знайдені на стоянках. Найвиразнішими серед них є флейти, різноманітні сопілки, виготовлені з трубчастих кісток тварин, у яких просвердлені або прорізані отвори. Дві з таких стародавніх флейт знайдено у Молодові в Україні. Обидві флейти виконані з рогу оленя, мають отвори та орнаментальне оздоблення¹.

Мистецтво пізнього палеоліту є первинним корінням, з якого виростають дві великі гілки. Одна представляла найдавніші форми мовної, музичної, танцювальної та акторської творчості. Друга – найдавніші форми прикладних мистецтв, архітектури, скульптури, живопису, графіки. Обидва напрямки, що переплетені у стародавній культурі, розкривають дві суттєво різні можливості художнього освоєння світу. Одна з них охоплює способи втілення художнього задуму, якими володіла сама людина – рухи тіла, звук голосу. Друга – можливість звернутися до природних засобів – каменю, глини, дерева, кістки, фарб².

Предметом нашого дослідження стала перша, “нематеріальна” гілка прояву творчої свідомості стародавньої людини – це музичне мистецтво. Маємо намір простежити над розвитком музичного мистецтва у стародавньому суспільстві (Україні–Єгипті) в єдиному часовому зрізі на матеріалі міфологічному, особливо акцентуючи на обрядово-магічній, культурово-прикладній її заангажованості.

Епоха неоліту, що започатковує цивілізацію землеробів, яка приходить на зміну цивілізації мисливців, характеризується зростанням населення й активним будівництвом житла. У населення з розвиненим землеробством і тваринництвом (неолітичне населення Закарпаття, носії культури лінійно-стрічкової кераміки, а також носії культури Гумельниця південного заходу України) значну роль у житті відігравали обряди календарного господарського циклу, наділені особливим магічно-ритуальним змістом. Найважливіші з них були пов'язані з сівбою, збиранням урожаю, вигонем худоби на пасовища та поверненням її додому³. Дані про музичне мистецтво неолітичного населення України дуже скупі (музика пастухів – ріжки, сопілки, калатала, тріскачки, бубни, флейти), адже дані про релігійні уявлення, обряди та культу, а також образотворчі надбання лише частково присутні в археологічному матеріалі цього періоду. В цілому серед неолітичного населення України набула поширення антропоморфна пластика⁴. Здебільшого статуєтки зображують реальних жінок – виконавиць обрядів, які померли і стали духами. Вони є родинно-родовими покровительками: жінки-пращури мали відоме їх нащадкам минуле, що розглядалося крізь призму міфологічного образу, як от “Рожаниці” та “Берегиня”. Статуєтки, як правило, знаходили біля вогнищ, що свідчить про їхні функції як берегинь домашнього вогнища.

Епоха неоліту є епохою наскрізної міфологізації. Міф немовби стверджував існуючий у світі та суспільстві порядок. У світових міфах, безсумнівно, простежуються мисленнево-символічні стереотипи і аналогії. Це стосується усіх цивілізацій Стародавнього Світу. Зародившись в епоху неоліту, міф як форма людської свідомості розвинувся і набув особливої ваги в енеоліті (землероби Трипілля), а також в епоху бронзи, що започаткувала відлік нової “цивілізації вершників” (III тис. до н. е. – II/I тис. до н. е.). Міфологічні підгрупи світових міфів, зазвичай, розповідають про найдавнішого прачура та утворення світу, про категорії життя, народження та смерті. Заупокійний культ – основа основ стародавнього суспільства. Поряд із світовими аналогіями, міфи були пов'язаними з традиціями конкретного племені і підтверджували поширену у даному суспільстві систему цінностей, санкціонуючи певні норми поведінки. Міфологічне світосприйняття виявлялося в обрядо-

вому танці, обрядово-ритуальній пісні, а також обрядово-ритуальній, ритмічно окресленій супровідній музиці (або музичному малюнку).

В єдиному часовому зрізі паралельно з прадавньою Україною досконалої форми міф набув у Стародавньому Єгипті. Музична культура Єгипту налічує понад 5 тисячоліть. Але записи єгипетської музики не були виявлені. Джерелом свідчень про неї є археологічні пам'ятки, а саме: були знайдені дугоподібна арфа, повздожня флейта, систра (металева брязкальце). Найчастіше музика була одноголосною, синкретичною, тісно пов'язаною з танцем, пантомімою та драматичними виставами. Згодом виникли три напрями в музиці Єгипту: релігійно-культова, придворна та народна музика. Удосконалювались форми виконання. Утворювались ансамблі та зародилася т. зв. хейрономія – рання форма керування хором за допомогою жестів та міміки. У Середньому-Новому Царстві в процесі подальшого розвитку виникла ліра, кутова арфа, подвійний гобой, дерев'яні і бронзові сурми, різноманітні бубни та, що дуже важливо – пневматичний та гідравлічний органи. Це те найкраще, що винайшли єгиптяни. Єгипетський орган став попередником європейського органу. Що ж до духового співу, то первісне одноголосся згодом розвинулось у примітивне багатоголосся.

Міф і музична культура в Єгипті тісно пов'язані у релігійно-культовій, обрядово-церемоніальній практиці. У міфологічному пантеоні Стародавнього Єгипту є богині та боги з символами музичних інструментів – це Хатхор, її пізніша посестра, богиня Баст, та бог музики Іхі (Айхі).

Про них дещо докладніше: Хатхор відома єгиптянам ще з часів Древнього Царства. Дослівно ім'я богині означало “Хата-Гора”, тобто “Небо”. Велика богиня Неба в образі Небесної Корови породила Сонце. За божественною ієрархією Хатхор шанувалась як донька бога Сонця-Ра. Зображалася, подібно Ісіді, в образі жінки з коров'ячими рогами і сонячним диском між ними. У Мемфісі вважалася володаркою “священної сикомори” (Небесного Дерева). Богиня любові, веселощів, танцю і музики, покровителька шлюбу, материнства і сімейного вогнища. Її емблема – музичний інструмент систра: тріскачка, що складалася з рамки і металевих рухомих стержнів. Рукояті систри виготовлялися в образі кішки з людським обличчям. Величезна золота систра стояла в головному святилищі Хатхор – її храми в Дендері (єгип. Іун-та-нечерт). Кішка з жіночим обличчям вважалася також символом богині та її храму. Бог музики Айхі (Іхі) син Ра і Хатхор – зображався хлопчиком з “завитком юності” і систрою в руках.

Інкони Хатхор виконувала у міфології Єгипту функції богині Заходу. Ім'я Хатхор – Аментет пов'язане з заупокійним культом. Стоячи у підніжжя західних гір, вона опускає за горизонт вмираюче вечірнє сонце і зустрічає душі померлих біля воріт потойбічного світу⁵.

Про апофеоз культу богині Хатхор свідчить образ “Семи Хатхор”, в міфологічній свідомості єгиптян, – втілення Хатхор у семи іпостасях. Сім Хатхор – сім молодих богинь з коров'ячими рогами і сонячними дисками на головах. Богині грають на тамбуринах і систрах, беруть під опіку молодих дівчат та їх обранців, турбуються, аби шлюби були щасливими, а також захищають жінок у “священному стані”. Окрім того, Сім Хатхор провіщають новонародженим Долю: чи буде людина багата, чи бідна, коли одружиться, чи матиме дітей і від чого помре⁶.

У міфології “родинного вогнища” єгиптян поруч з Хатхор – світлою “богиною музики” існували веселі “музичні” карликоподібні боги – Бес і Бесіт (по-дружжя). Іконографія карликових чоловічків зустрічається вже на глиняному посуді Додинастійного періоду (до III тис. до н. е.). З епохи XII династії Середнього Царства (поч. II тис. до н. е.) культ Беса і Бесіт розповсюджується по всьому Єгипту. В образі Беса виготовляли амулети, як покровителя жіночої краси зображали на гребенях, дзеркалах, скриньках, навіть татували на тілі. Бес – не окремий бог, а збірна назва карликів-богів, що поєдналися своїми функціями. Це боги веселощів, танцю, музики, покровителі наречених і весільних церемоній. Розрізняють іпостась “Бес-Хіт” – “Танцюючий”. У танці “Бес-Хіт” гримить бубнами і відганяє з єгипетської оселі злих духів. Окрім “Бес-Хіта” ще є “Бес-Аха”, тобто “Воїн”. Його призначення – оберігати в єгипетській оселі малолітніх дітей, адже довкола стільки небезпек: отруйні змії та скорпіони. “Бес-Аха” потрясає зброєю! Боги з близькою іконографією і функціями шанувались у багатьох народів Середземномор’я, Передньої та Середньої Азії, Причорномор’я та Приуралля. Чи й не від них потрапили в міфологію прадавньої України добре знайомі “біси”?! Тільки ж семантика “доброти” дещо змінилася у релігійних нашаруваннях⁷.

Музична міфологічна палітра Стародавнього Єгипту звучить у всій повноті у збережених текстах епохи Нового Царства. До нас дійшов текст “Пісні Семи Хатхор” у перекладі А. Ахматової. З тексту видно, що культ Хатхор тісно пов’язаний з обрядовістю не тільки родинно-побутовою, але й календарною, скажімо, зі “святом урожаю!”. На святі Урожая молоді єгиптянки виплітали собі на голови подвійні вінки: перший – плодоносній богині Змії (Рененут(ет)), другий – богині шлюбу і материнства Хатхор. Вшановуючи плодючих богинь своєї землі, даруючи їхнім храмам пожертви, молоді єгиптянки зверталися до них пісню-гімном та обрядовим танком-хороводом.

Пісня Семи Хатхор

*Почуй наші кроки, Хатхор величава, всесильна,
 Прийми наші танці в небесні могучі скрепіння.
 Володарко скипетрів царських, намиста і систри,
 Владичице музики серця, божественних знаків.
 Ликуй, можновладна, пора твоя схожа з п’янінням,
 Володарко ритмів безумних, палких піснеспівів.
 Владичице вінкоплетіння та юрм хороводних,
 Легка і граційна, мов звуки небесної арфи.
 Величносте наша, тобі ми возносим похвалу
 Від сонцевгасання до зірки ранкової в небі.
 Володарко гімнів, владичице Мемфісу грізна,
 Велителько книг велемудрих, писців многотрудних.
 Прийми наше слово, Хатхор, як уклінну офіру,
 Споглянь наші лики, для тебе вінками примітні.
 Промов до нас ласкою, вид свій щодень розпогоджуй,
 Владичице музики серця, безмежних невтолених ритмів*⁸.*

*пісня “Семи Хатхор” подається в авторському переспіві (І. В.).

Схожими з Хатхор були функції богині-кішки Баст. Культ її був розповсюджений по всьому Єгипту. Найдавніший храм їй був побудований за часів фараона VI династії Пепі I (Давнє Царство) в Бубастісі. Зображалася в образі кішки або жінки з головою кішки. В епоху Нового Царства “змієборча” Баст набула характеристики Хатхор. У Пізній період – Баст добра богиня любові, веселощів, музики, втілення плодючих сил Сонця-Ра. Її атрибут, як і в Хатхор, музичний інструмент – систра.

Щороку на честь богині Баст єгиптяни влаштовували святкування в Бубастісі – місті її культу. Плили в човнах чоловіки і жінки в Бубастісі з інших міст. Плили, співаючи, плескаючи в долоні і граючи на флейтах та тріскачках. Пристаючи до берега, танцювали. По прибутті влаштовували гучне гуляння з пишними жертвоприносинами. На святі богині Баст випивали виноградного вина більше, ніж за увесь рік. Свято вирізнялося людністю – тут збиралося до 700 тисяч дорослих єгиптян. Діти не допускалися⁹.

Що нам відомо про обряди землеробських племен прадавньої України епохи неоліту, енеоліту, мідного та бронзового періоду? Що вони, безперечно, були прив’язані до міфу і обов’язково відображали циклічність землеробської праці (сівбу – врожай), ішли за відліком фаз Місяця, а згодом місяце-сонячного обертання (зародки календарної обрядовості – “калети”, “купал”) та відображали ту ж циклічність у житті людини. Отож, хороводи як магічне заклинання сонця були відомі в Україні з часів первісних землеробів, і “вінокплетини”, і жертвоприносини (плодами землі). І співалися одногосся, які також поступовим накладанням контрастних голосів (високих-низьких) перетворювалися у примітивні багатоголосся: (“октави”, “канони”) відбувалися складні церемонії релігійно-культурного та родинного призначення. Скажімо, Кам’яна Могила під Мелітополем була одним з найдавніших культових центрів і в силу своєї природної унікальності використовувалась протягом кількох тисячоліть. Про церемонії, що там відбувались, свідчать знахідки чуринг (5–70 см у формі риб), що використовувались під час обрядів, коли за малюнком на них розповідач відновлював сюжет міфу¹⁰.

Неолітичне населення України ховало своїх померлих в ґрунтових могильниках. Буго-дністровське, нижньодонське, азово-дніпровське, дніпро-донецьке населення створювало великі цвинтарі. У цілому пізні азово-дніпровські та буго-дністровські могильники (кінець V – поч. IV тис. до н. е.) являли собою культові комплекси. Вони служили не тільки місцем поховання померлих, а й місцем виконання обрядів, що були пов’язані з похованням та культом прашчурів (ініціація, посвята і вишкіл молодих воїнів тощо). На поверхні могильників виявлені кам’яні закладки і майданчики для жертвоприношень, на яких розкидані знаряддя праці, поламаний посуд, кістки диких і домашніх тварин. Адже жертвоприношення були засобом отримання благ: даючи, розраховували щось отримати взамін. Первісно вони мали вигляд спільними трапез людей, зацікавлених у певних результатах, і духів, що володіють бажаними благами. До речі, населення культури лінійно-стрічкової кераміки прикрашало культовий посуд прокресленими лініями і ямками. Нерідко неглибокі ямки робилися з однаковим інтервалом по прокресленій лінії, утворюючи схематичний “нотний” орнамент¹¹.

Поєднанням антропоморфних і зооморфних сюжетів у енеолітичному (трипільському) мистецтві відкривається перед нами надзвичайне багат-

ство праісторичних “текстів”, які містять міфи давньоземлеробського населення України. Ці сюжети мають витоки в неолітичному мистецтві культури давніх землеробів Балкан та Подунав'я, корені яких сягають Малої Азії¹². Тисячолітня їх історія була продовжена трипільцями в V–IV тис. до н. е.

До числа зображень на посуді раннього Трипілля належить образ Змії, що звивається в клубки. На жіночих статуетках змія оповиває людське тіло. На думку дослідників (В. Маркевич), це пов'язано з комплексом магічних заклять, спрямованих до верховного жіночого божества. Символами раннього Трипілля стали також птахоподібні істоти та “роги святості” священного бика. Відомі мідні бляшки (з Карбунського скарбу на поселенні Карбуна в Молодові) у вигляді рогоподібних наліпок – “букраній”: тут бачимо поєднання образів-зображень бика та сонця, спіралі часу в орнаменталізації посуду. Є і зображення голови жінки в обрамленні бичачих рогів – з розкопок у Більче Золотому (згадаймо образ єгипетської богині Хатхор та й Ісіди теж).

У середньому Трипіллі на посуді з'являється й графічне зображення чотириоких антропоморфних духів богів, що були пов'язані з місцем проживання ранніх землеробів України та рослинним світом, що їх оточував. Їх супутники – рослини, тварини, знаки Місяця, що утворюють певні комбінації, вірогідно, ритуальні. Вони відтворюють аграрні та скотарські культури населення енеолітичної доби¹³.

Чи було в міфологічній системі ранніх землеробів України божество чи дух, що відображали музичний колорит того часу? Не знаємо. Археологія про це мовчить. У пантеоні дохристиянських богів прадавньої України, що склався значно пізніше, символів музичних інструментів немає. Або ж символіка синкретичної та багатофункціональної міфологізованої культури приховала від нас багато цікавого. Скажімо, у праукраїнської богині Макоші (Мокоші) у руках є ріг достатку. Чи не був цей ріг достатку одночасно і музичним ріжком, мисливським “зазивачем”, ніхто однозначної відповіді не дасть. Чи не була та сама Макоша (у деяких місцевостях України – Додола), окрім богині Небесної Води (Дощу), статевих (шлюбних) стосунків, ще й богинею музики на зразок єгипетської Хатхор.

Дуже багато гіпотез та версій. Проте маємо і так достатньо. Те, що на теренах України ще з епохи пізнього палеоліту, а також у могильниках неоліту та енеоліту знайдені музичні інструменти пастухів і первісних землеробів – флейти, сопілки, ріжки, бубни, тріскачки – свідчить про релігійну, ритуально-обрядову та народну музичну культуру Стародавньої України. У племен мідного віку Закарпаття (II пол. IV тис. до н. е.) звучала скрипка. Чи не підтвердження це думки, якій присвятив свою життєву працю Федір Вовк “Матеріали до етнології та антропології українців” про особливу співочість та вроджену музичну обдарованість наших далеких пращурів.

1. Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. – Київ, 1961. – С. 101.
2. Каган М. Морфология искусства. – Ленинград, 1972. – С. 186–187.
3. Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. – Киев, 1983. – С. 182.
4. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983. – С. 25.

5. Рак И. В. Мифы Древнего Египта. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 57.
6. Там само. – С. 146.
7. Там само. – С. 145.
8. Там само. – С. 252.
9. Там само. – С. 260.
10. Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – Москва, 1990. – С. 232–233.
11. Токарев С. А. Ранние формы религии. – Москва, 1990. – С. 153.
12. Даниленко В. И. Энеолит Украины. – Москва, 1981. – С. 181.
13. Історія української культури у п'яти томах. Т. 1. – Київ, 2001. – С. 258.

SUMMARY

Iryna Vovk,

**head of the department in the Institute of Religion Studies,
the branch of Lviv Museum of History of Religion**

MUSIC IN THE MYTHOLOGICAL SYSTEM OF EARLY CIVILIZATIONS: ANCIENT UKRAINE - EGYPT

The research is focused on the musical art as an indispensable part of ancient world's spiritual culture. The syncretic character of the ancient art is emphasized. In religious and cultic rites music and mythological outlook are closely connected. Archaeology has left for us items of musical art that date back to the late Paleolithic Age as well as the Neolithic and Eneolithic Ages. In the mythological (musical) structure of ancient civilizations (4th-1st millennia BC) certain stereotypes and analogies are observed. They can be traced in rites and cults of ancient Ukraine and Egypt.

Key words: syncretism, musical culture of ancient world (Ukraine), music of the Neolithic shepherds, music of the Eneolithic farmers, myths of ancient Egypt.

Яніна Грыневіч,

аспірант ІМЭФ імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі

БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІЯ ФАЛЬКЛОРНЫЯ СУВЯЗІ: МАТЫЎ ДОЛІ-НЯДОЛІ Ў ПАЗААБРАДАВЫМ ПЕСЕННЫМ ФАЛЬКЛОРЫ

Присвячено образу долі у білоруських і українських ліричних піснях. Білоруські й українські уявлення про долю мають багато спільного. Доля не є абстрактним поняттям, а зображається у вигляді живої істоти, рослини, матеріального предмета. Її образ у народній ліричній пісні амбівалентний, але частіше йдеться про гірку долю. Доля незмінна, але може